Загалом справи йдуть так погано, що іноді я, коли в конторі трапляється вільна година, беру сумку із зразками й обходжу клієнтів особисто. Зокрема я вже давно мав намір навідатися до Н., з яким колись підтримував постійні ділові стосунки, але минулого року вони з невідомих мені причин майже припинилися. А втім, якихось виняткових причин для порушення таких зв'язків і не потрібно; нині вони дуже нетривкі, й нерідко вирішальну роль у них відіграє якась дрібниця, примха, й так само завдяки дрібниці, одному-однісінькому слову в усьому може знов запанувати лад. Однак навідувати Н. досить непросто; чоловік він уже літній, останнім часом часто хворіє й хоч і тримає ще в руках усі справи, проте особисто у крамниці майже не з'являється; щоб побалакати з ним, треба йти до нього додому, а з таким діловим візитом зазвичай не квапишся.

Але вчора ввечері, після шостої, я все ж таки зважився; для візитів час був уже, звісно, пізній, але до справи слід було підходити з погляду не світського, а ділового. Мені пощастило. Н. був удома; щойно він із дружиною, як мені сказали в передпокої, повернувся з прогулянки й зайшов у кімнату до сина, який нездужав і лежав у ліжку. Мене запросили також увійти туди; спершу я вагався, та потім бажання якомога скоріше покласти край цим прикрим відвідинам узяло гору, і я як був — у пальті, в капелюсі і з сумкою зі зразками в руках, — пройшов услід за служницею через темну кімнату до іншої, м'яко освітленої, де застав невеличке товариство.

Мій погляд — мабуть, інстинктивно — відразу впав на одного аж надто добре знайомого мені торгового аґента, певною мірою мого конкурента. Виходить, цей тип приперся сюди поперед мене. Тепер він зручненько, мов лікар, примостився біля самого ліжка хворого й бундючно сидів у своєму шикарному розстебнутому пальті з широко розкинутими полами; нахабство його не знало меж; так само міркував, либонь, і хворий, який лежав із трохи почервонілими від температури щоками й часом поглядав на того типа. Він, цей господарів син, був, до речі, вже немолодий, десь мого віку, з коротенькою, через хворобу трохи

занедбаною борідкою. Старий Н. — високий, широкоплечий чоловік, хоч унаслідок виснажливої недуги добряче-таки, на мій подив, схудлий, згорблений і без колишньої впевненості в собі, — й досі стояв, відколи увійшов сюди, в хутряному пальті і щось мурмотів до сина. Дружина Н., невеличка, крихкотіла, однак надзвичайно жвава жіночка (щоправда, метушилася вона лише навколо нього, нас майже не помічала), саме клопоталася тим, що стягувала з чоловіка пальто, а позаяк на зріст вони були різні, то давалося це їй досить нелегко; та зрештою вона таки впоралась. А втім, головна причина цієї затримки полягала, мабуть, у тому, що Н. був дуже нетерплячий і весь час неспокійно мацав руками довкола, шукаючи крісла, яке дружина, скинувши з нього пальто, мерщій йому й підсунула. А сама, підхопивши пальто й майже сховавшись під ним, винесла його з кімнати.

Нарешті мені здалося, що настав мій час; правильніше сказати, він, мабуть, не настав і ніколи тут, либонь, і не настав би; якщо я взагалі ще й хотів що-небудь сказати, то мав починати негайно, бо за таких обставин умови для ділової розмови, як я відчував, могли тільки погіршитись, а сидіти тут до скону віків, як, схоже, збирався робити аґент, — ні, це було не в моєму звичаї. Отож я поклав собі не звертати на аґента жодної уваги й, не довго думаючи, заходився пояснювати панові Н. суть своєї справи, хоч і бачив, що цієї хвилини йому хотілося погомоніти із сином. На жаль, я, коли під час розмови починаю трохи хвилюватися — загалом це стається дуже швидко, а в кімнаті з хворим це сталося ще швидше, ніж звичайно, — маю звичку підхоплюватися й, говорячи, походжати туди-сюди. Коли я у власній конторі, то це річ цілком звичайна, але в чужому помешканні така поведінка справляє, як-не-як, трохи прикре враження. Та я вже не міг опанувати себе, а надто якщо врахувати, що мені бракувало звичної сигарети. Що ж, погані звички має кожна людина, до того ж мої проти звичок аґента — просто квіточки. Що можна сказати хоч би про таке: свого капелюха він тримає на коліні, повільно возячи ним туди-сюди, а тоді раптом, ні сіло ні впало, накидає його на голову; щоправда, він одразу його й скидає, вдаючи, ніби це сталося в нього випадково; але ж якусь хвилю він усе-таки сидить у капелюсі й робить це безперервно, раз у раз. Таку поведінку інакше, ніж неприпустимою,

справді не назвеш. Мені це не вадить, я ж бо походжаю туди-сюди, думаю лише про своє і того аґента, по суті, й не бачу, але ж є, мабуть, люди, котрих це жонглювання капелюхом може довести до ручки. Певна річ, я, захоплений своєю промовою, не зважаю не лише на такі перешкоди, а й ні на кого взагалі, й хоч і бачу, щó діється, однак, поки не завершу чи поки не почую заперечень, майже нічого довкола не помічаю. Так, наприклад, я добре бачив, що Н. майже нічого не сприймає; поклавши руки на бильця крісла, він нетерпляче крутився на всі боки й дивився не на мене, а якось безтямно в порожнечу, немовби там чогось шукаючи, а вираз обличчя в нього був такий байдужний, ніби чоловік не чув жодного мого слова і взагалі не бачив мене самого. Ця хвороблива поведінка, як я розумів, подавала мало надії, а проте я говорив далі, так ніби своїми словами, своїми вигідними пропозиціями — я й сам злякався власних зізнань, яких від мене, власне, ніхто не вимагав, — ще сподівався врешті все залагодити. Трохи втішало мене й те, що аґент, як я мимохідь завважив, кінець кінцем дав своєму капелюху спокій і згорнув на грудях руки; мої висловлювання, розраховані, певна річ, почасти й на нього, завдали відчутного удару, схоже, і його планам. Задоволений цим, я говорив би, мабуть, ще довго, коли б господарів син, якому доти я не надавав аж такого значення й на якого не звертав уваги, не звівся раптом у ліжку й, посварившись мені кулаком, не змусив мене змовкнути. Він вочевидь хотів був щось іще й промовити, щось показати, але йому забракло сили. Спершу я подумав, що це в нього маячня, гарячка, та коли відразу потому мимоволі поглянув на старого Н., то здогадався, в чому річ.

Н. сидів із широко розплющеними, виряченими, осклянілими очима, які ще хвилину тому вірно йому слугували; нахилившись уперед, він весь тремтів, так ніби хтось тримав його ззаду за голову чи бив у потилицю; спідня губа, ба навіть уся нижня щелепа, геть оголивши ясна, безвольно відвисла, обличчя, здавалося, ось-ось розпадеться; він іще дихав, хоч і важко, але потім, немовби від чогось звільнившись, відкинувся на спинку крісла, заплющив очі, на обличчі ще промайнув вираз якогось неймовірного напруження, і всьому настав кінець. Я хутко підскочив до нього, схопив його руку — обвислу, безживну холодну руку — і

вжахнувся. Живчика в ній я вже не відчув. Отже, все скінчилось. Ну, звісно, чоловік він старий. Нехай і нас очікує така легка смерть. Але скільки ж усього тепер належало зробити! І що ж насамперед, невідкладно? Я роззирнувся, шукаючи поглядом підтримки, але син уже натяг на голову ковдру, чути було тільки його невпинне схлипування; аґент, холодний, мов жаба, наче вріс у своє крісло за два кроки навпроти Н. і вочевидь вирішив нічого не робити, а просто перечекати; отже, лишався я, тільки я міг що-небудь зробити, і то найважливіше, а саме: повідомити дружині в якомога м'якший спосіб, якого в світі не було, цю страшну звістку. І ось я вже почув із сусідньої кімнати поквапне човгання її ніг.

Жінка — й досі в костюмі для вулиці, переодягтися вона ще не встигла — несла нагріту біля груби нічну сорочку, яку мала намір вдягти на чоловіка.

— Заснув, — усміхнулася вона, побачивши нас, геть занімілих, і похитала головою. І безмежно довірливо, як людина, котра ні про що не здогадується, взяла ту саму руку, яку з відразою і страхом щойно тримав у своїй я, поцілувала її, мов у безневинній подружній грі, і Н. — ох, як тільки нам усім трьом було на це дивитися! — поворухнувся, гучно позіхнув, дав, щоб дружина вдягла на нього сорочку, терпляче, із сердито-іронічною міною вислухав лагідні дружинині докори з приводу перевтоми на надто тривалій прогулянці й, по-іншому, ніж ми, пояснюючи свою дрімоту, сказав щось, на наш подив, про нудьгу. Потому, щоб не застудитися дорогою до іншої кімнати, поки що влігся в постіль до сина; дружина поквапно принесла дві подушки й уклала на них його голову поруч із синовими ногами. Після того, що сталося, я в цьому нічого дивного вже не побачив. Згодом Н. попросив вечірню газету, взяв її, не звертаючи уваги на гостей, але читати наразі не став, а лише проглядав то там, то там і робив нам, вражаючи своєю діловитістю й проникливістю, досить неприємні зауваження з приводу наших пропозицій; тим часом вільною рукою він раз у раз немовби відмахувався від нас і, прицмокуючи язиком, натякав на бридкий присмак у роті, викликаний нашими манерами залагоджувати справи. Аґент не стримався і зробив кілька

недоречних зауважень; навіть примітивним своїм розумом він, мабуть, відчував потребу після всього, що сталося, дійти хоч якогось компромісу, тільки ж робити це слід було, звичайно, зовсім не так, як він собі уявляв. Тож я хутко попрощався, майже вдячний аґентові, бо якби не він, то піти звідси мені забракло б рішучості.

У передпокої я ще наштовхнувся на пані Н. Дивлячись на її жалюгідну постать, я вголос висловив думку, що вона трохи нагадує мені мою матір. А позаяк пані Н. нічого не відповіла, то я додав:

— Можу сказати лише одне: мати вміла робити чудеса. Вона вміла полагодити все, що ми ламали. Я втратив її, ще малим хлопчиком.

Я вмисне розмовляв надто повільно й чітко, припускаючи, що ця стара жінка недочуває. Але вона була, видко, зовсім глуха, бо ні з сього ні з того спитала:

— А як вам мій чоловік на вигляд?

А втім, з кількох її прощальних слів я зрозумів, що вона сплутала мене з отим аґентом; дуже хотілося вірити, що в іншому разі ця жінка виявила б до мене більше довіри.

Нарешті я рушив сходами вниз. Спускатися було важче, ніж доти підійматись, хоч і підійматися було теж нелегко. Ох, які ж невдалі бувають ділові візити! Але тягар свій мусиш нести далі.

(Переклав Олекса Логвиненко)